

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ І МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ СТАВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА ДО ЗЛОЧИНЦІВ-РЕЦИДИВІСТІВ

Однією зі злободенних соціальних проблем українського соціуму є проблема злочинності. За результатами репрезентативного опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України, серед основних соціальних груп, які відіграють домінуючу роль у нашому суспільстві, перше місце посідає мафія і злочинний світ, не поступаючись навіть суспільним позиціям лідерів політичних партій, працівників державного апарату і посадових осіб („чиновників”) [6, с. 590]. Як влучно відмітив хтось із мудрих, для будь-якого суспільства природно перейматися рівнем злочинності, незважаючи на те, чи падає цей рівень, чи навпаки, зростає. Будь-який рівень злочинних проявів в очах пересічних громадян завжди буде залишатися занадто високим. Як виявило проведене нами опитування громадської думки, криміногенна обстановка викликає хвилювання у 76% респондентів. Таке занепокоєння суспільства внаслідок наявності гострої проблеми злочинності кореспондується з певним його ставленням до злочинців, серед яких одними з „найпомітніших” є рецидивісти, як і до осіб, звільнених після відбування покарання.

Над цими питаннями працювали О.П. Букалов, В.В. Голіна, П.І. Рущенко, О.М. Яковлев та ін. Однак відносини суспільства і злочинців – не проста проблема, оскільки на формування ставлення суспільства (переш за все пересічних громадян) до злочинності та злочинців впливають різні речі, як-от: статево-вікові особливості; особистий досвід людини, у тому числі пов’язаний з віктимогенними ситуаціями, до яких вона, можливо, потрапляла; вплив засобів масової інформації, офіційна й неофіційна інформація про резонансні злочини; суб’єктивна оцінка роботи правоохоронних органів тощо. До того у процесі формування ставлення людини до злочинців завжди присутній фактор емоційності як природна реакція на зло, яке в даному разі уособлює злочинець і його злочин. Уособленням цього зла виступають у першу чергу запеклі рецидивісти – у більшості випадків невинуваті особи. Усе це обумовлює необхідність постійного звернення до проблеми відносин суспільства і злочинців.

У цілому складність таких відносин відбиває влучне спостереження П.І. Рущенка, який пише, що переважна частина населення вимагає зробити законодавство й позицію держави більш жорстокими (це стосується і смертної кари як загального індикатора настроїв людей), але жалісно ставиться до самих злочинців, якщо ті вже набули статусу ув’язнених, до різних „нешасних” і не вимагає додаткових тортур і переслідувань. Тюремний в’язень у людей завжди викликав певне співчуття. Ця дещо парадоксальна емпатія, мабуть, коріниться в надрах національної свідомості, що майже завжди була на боці тих, хто протистоїть суспільству чи тоталітарній державі [4, с. 309]. Продовжуючи це спостереження, відмітимо, що люди, ставлячись із жалістю до ув’язнених, нерідко байдужі до життя звільнених від відбування покарання. У цьому парадоксі ще раз ми переконалися в процесі нашого досліджен-

ня. Так, близько 30% респондентів зазначили, що їх зовсім не турбує доля звільнених після відбування покарання. Отже, вектор ставлення до осіб, які вчинили злочини, протягом певного проміжку часу (від учинення ними злочину до їх повернення до суспільства після відбутого покарання) змінюється, принаймні, двічі. Висловлене стосується й рецидивістів. Гнів – жалість – байдужість – саме такою є типова реакція людей щодо долі злочинців.

Ставлення соціуму до злочинців відбувається на декількох умовних рівнях його соціальної організації. Один з таких рівнів визначимо, як загальний. За своїми масштабами виміру він відбиває ставлення держави й громадянського суспільства як монолітного утворення до злочинності й проблем, пов'язаних з її існуванням. Це найвищий рівень взаємовідносин, оцінюючи якісні характеристики якого, можна стверджувати про загальнолюдське ставлення до означеної проблеми у масштабах території певної країни. Саме на цьому рівні виявляється соціально-правове ставлення суспільства (в широкому смислі слова) до правопорушників та їх діянь. Його вираженням, своєрідним індикатором є, зокрема, соціальна політика, що провадиться в державі. Невід'ємною частиною соціальної політики є політика кримінальна, закріплюючи основоположні принципи якої законодавчим шляхом, суспільство тим самим створює модель певного поведження зі злочинцями. Ця модель може наочно свідчити про гуманне або, навпаки, жорстоке ставлення до останніх. Отже, аналізуючи відповідні правові норми, що безпосередньо стосуються регламентації правового статусу засуджених, і соціальні заходи, що вживаються до відповідної категорії осіб у процесі відбування ними покарання, можемо зробити висновок про характер ставлення суспільства до означеного контингенту осіб на вищому рівні відносин.

Пенітенціарна система України сьогодні – об'єкт пильної уваги міжнародної спільноти. Це не випадково, оскільки характер кримінальної політики, яка є концентрованим вираженням ставлення нашого суспільства до злочинців, обумовлюється тими зобов'язаннями, які взяла на себе держава у зв'язку з її прийняттям у 1995 р. до членів Ради Європи. Ці зобов'язання стосуються приведення національного законодавства і практики його застосування у відповідність із загальновизнаними світовими стандартами щодо забезпечення й дотримання прав та свобод людини і громадянина. Важливим напрямком цієї діяльності, не обмеженої лише прийняттям Кримінального і Кримінально-виконавчого кодексів України, стало втілення міжнародних стандартів поведження із засудженими. З моменту вступу України до високого Європейського співтовариства ратифіковано низку міжнародних документів, які безпосередньо стосуються засуджених (наприклад, Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод людини та Протоколи до неї, Європейська конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведження з людьми, Конвенція про передачу засуджених осіб, Європейська конвенція про видачу правопорушників та ін.) [3, с. 41-50; 5]. Крім того, документом міжнародного характеру, в якому викладені принципи і стандарти поведження із засудженими, визначено Європейські тюремні правила – пріоритетні напрямки в цьому плані, які визнаються базовими для діяльності української пенітенціарної системи.

У процесі нашого дослідження засуджені рецидивісти неодноразово підкреслювали лібералізацію режиму відбування покарання порівняно з минулими часами. Отже, відчутне пом'якшення умов тримання засуджених у місцях позбавлення волі

– це безспірний факт. Зазначене свідчить про певну якість ставлення українського суспільства до злочинців, принаймні, про зміни у цьому ставленні в бік гуманізації.

Однак це лише одна сторона проблеми відносин на цьому рівні. Важливим аспектом є ставлення суспільства до осіб, які звільнилися після відбування покарання. Якщо звернутися до діяльності Української держави, зокрема, щодо розв'язання проблеми рецидивізму, треба констатувати, що серед країн пострадянського простору Україна одна з небагатьох прийняла Закон „Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” [1].

У Державній програмі соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, на 2004-2006 роки зазначалося, що істотних зрушень у протидії такому небезпечному соціальному явищу, як рецидивна злочинність, неможливо досягти без своєчасного вирішення питань соціальної адаптації раніше судимих, надання їм необхідної допомоги в розв'язанні соціальних проблем і працевлаштуванні. Тому на виконання вимог названого вище Закону Міністерством праці і соціальної політики України зараз провадиться велика робота по формуванню відповідної нормативно-правової бази, що регулює порядок утворення й діяльності соціальних установ для означених осіб, а також надання їм комплексу соціальних послуг, зокрема, у сфері працевлаштування. У 2007 р. підготовлено План заходів щодо забезпечення соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до 2009 р., у якому чільне місце відводиться реалізації комплексу заходів соціального захисту зазначених осіб.

У загальнодержавних програмах боротьби зі злочинністю, що приймалися на державному рівні в останні роки, також наголошується на соціальних заходах зниження рівня рецидивної злочинності й соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Унаслідок універсальності і стратегічної ролі цих програмних документів в організації процесу боротьби зі злочинністю ці заходи іноді мають характер декларативних заяв, проте все одно це свідчить, що проблема рецидивізму знаходиться в зоні уваги вищих державних органів.

Як бачимо, на рівні, визначеному нами як загальний, Україна робить все можливе, щоб стати високорозвиненою європейською країною. Одним з показників цього якісного стану є ставлення до ув'язнених і до осіб, які відбули покарання.

Наступним рівнем, на якому простежується ставлення суспільства до злочинців, є рівень інституційний. Його назва пов'язується з діяльністю спеціальних соціальних інституцій, що безпосередньо стосуються долі правопорушників і роботи з ними. На цьому рівні відбувається практичне втілення в життя всіх запроваджуваних на державному рівні приписів. Йдеться про щоденну роботу фахівців, професійна діяльність яких покликана реалізувати покарання і сприяти соціальній адаптації вказаних осіб. Так би мовити, „абстрактне” ставлення до правопорушника, притаманне загальному рівню, тут набуває цілком конкретної, відчутної ознаки. Від успішності цієї діяльності прямо залежить зниження частки тих, хто знову може повернутися до вчинення злочинів.

У результаті персоніфікації відносин „суспільство – засуджений (звільнений)” на інституційному рівні більшою мірою, ніж навіть на попередньому, вдається визначити дійсне ставлення соціуму до досліджуваної проблеми. На даному рівні вже не можна сховатися за проголошені у верхах принципи щодо поводження з правопо-

рушниками й особами, які звільнилися з місць позбавлення волі. „Бачити в засудженому тільки злочинця й ворога, принижувати його й придушувати – означає сіяти той вітер, що врешті-решт підніме бурю” [7, с. 11]. Цю думку підтвердив начальник однієї з установ виконання покарання, відмітивши в бесіді, що тюрма змінює психологію як засуджених, так і персоналу, який працює в ній. Це дуже поширене явище серед працівників системи виконання покарань. Але не можна дозволити собі стати злим, інакше до кінця своїх днів ти залишитися переслідувачем, оскільки виникає психологічна залежність від почуття власної сили, зверхності над цими людьми. Не випадково в ЗМІ відмічається, що Департамент України з питань виконання покарань дуже зважено й ретельно підбирає кандидатів на посади, пов’язані з прийняттям важливих рішень стосовно долі засуджених, особливо начальників установ виконання покарань [2, с. 2].

Останнім часом в Україні спостерігається активізація діяльності громадських організацій щодо участі в долі злочинців. Цей факт викликає жвавий інтерес у засуджених: „Різні громадські відвідувачі бувають у нас нерідко, щось вивчають, інспектують, опитують нас. Напевно, це така турбота про нас. Але ж для засуджених було б краще, якби вони допомогли їм після звільнення, наприклад, з житлом, грошима” (фрагмент бесіди). Як виявилось, такий інтерес до долі засуджених часто пояснюється достатньо прозаїчною причиною – грошовими грантами, які надаються міжнародною спільнотою громадським (неурядовим) організаціям для зайняття подібною діяльністю.

У цілому можна констатувати, що інституційний рівень взаємовідносин суспільства й засуджених чи звільнених осіб (як і рівень загальний) сьогодні є теж достатньо показовим. Неозброєним оком видно, що заінтересованість у долі правопорушників з боку офіційних інституцій і громадських ініціатив все ж таки є і вона є відчутною. Але ж головна проблема у відносинах суспільства із засудженими особами й звільненими після відбування покарання, як вбачається, міститься на індивідуальному рівні виміру цих взаємовідносин. Ідеться про ставлення пересічних громадян до звичайних злочинців та осіб, які звільнилися після покарання. Цей рівень відбиває морально-психологічне ставлення людей взагалі до проблеми злочинності, а значить, до всіх тих питань, що з нею пов’язані. Справа в тому, що людей насильно не можна примушувати дотримуватися всіх тих високих принципів поведінки з означеними категоріями осіб, які проголошені в законах, конвенціях, деклараціях тощо. Певне ставлення до них – це особиста справа громадянина.

Як виявило дослідження, суцільне опікування з боку людей долею засуджених і вчорашніх ув’язнених, принаймні, сьогодні, – це утопія. Третина опитаних законослухняних громадян заявила, що звичайні люди не повинні брати співучасті в долі колишніх в’язнів і що взагалі їх доля їх обходить. Ще третина респондентів відповіла, що доля таких осіб їх турбувала б лише за умови, якщо вони були б їх рідними, близькими чи друзями. Один з опитуваних так пояснив свою позицію: “Їх (мається на увазі звільнених після відбування покарання) тисячі, та хіба можна всіх обігріти, нагодувати, дати зайняття по душі? А чи вони про нас думають, чи розуміють, що наші податки йдуть на будівництво нових тюрем? Так ще й комфортабельні умови їм подавай... Дбати про них – все одно, що пускати гроші на вітер... Я з цим ніколи не погоджусь”. І така позиція в цілому є показовою для пересічних громадян, незважаючи на те, що 56% респондентів проблема напруженої криміногенної обста-

новки в державі все-таки хвилює, у 16% викликає значну стурбованість, а в 4% – великий страх. Інакше кажучи, громадяни у запобіганні рецидиву покладаються головним чином на державні інститути, дистанціюючись у такий спосіб від участі в будь-якій діяльності по ресоціалізації вчорашніх засуджених. При цьому на конкретне запитання: як опитувані повели б себе на місці керівника підприємства, якщо до них на роботу на одне вакантне місце претендували б відразу 2 особи, – одна з яких була раніше судима за умисний злочин, – 68% відповіли, що вони обрали б більш досвідчену в цій професії. Як бачимо, для громадян участь в адаптації осіб, які звільнилися після відбування покарання, – це дуже абстрактне поняття для вжиття ними будь-яких спеціальних дій, спрямованих на полегшення долі колишніх в'язнів. Однак якщо йдеться про прийняття громадянами певного рішення в межах їх компетенції (припустимо як посадовців при влаштуванні на роботу), у цьому випадку здебільшого немає упередженого ставлення до минулого засудженої людини. Висловлене стосується й безпосереднього контактування громадян з колишніми засудженими в одному трудовому колективі. Так, 28% респондентів відповіли, що нормально порозумілися б зі звільненою після відбування покарання особою, нічим не показуючи свого неприйняття. 64% зазначили, що у своїй поведінці під час спілкування з колишнім в'язнем орієнтувалися б за обставинами.

Як бачимо, морально-психологічне ставлення громадян до правопорушників відрізняється проблематичністю й нерідко суперечливістю. Однак у цій ситуації не можна звинувачувати пересічних людей у черствості й байдужості до долі як засуджених, так і звільнених з місць позбавлення волі. Адже у громадян є свої життєві проблеми, достатньо напружений і складний ритм життя в сучасних соціально-економічних умовах, а в засуджених і звільнених існує чимало труднощів, що виникли на їх шляху внаслідок власного свідомого вибору. Врешті-решт проблеми окремих людей, які заподіяли шкоду стабільності й урегульованості суспільних відносин, не повинні відбиватися на становищі багатьох. До того ж не можна, напевно, заперечувати проти морального права людей активно осуджувати рецидивістів. Єдине, що слід вимагати від будь-якого пересічного громадянина, – у цілому толерантно ставитися до колишніх засуджених, не ускладнюючи зайвий раз життя тим, хто бажає повернутися назад до законослухняного суспільства.

Дослідження проблеми соціально-правового й морально-психологічного ставлення суспільства до правопорушників, зокрема рецидивістів, дозволяє зробити певні висновки:

1. Стан занепокоєння в суспільстві, викликаний існуванням гострої проблеми злочинності, відбивається на ставленні соціуму до злочинців, зокрема рецидивістів, а також осіб, звільнених після відбування покарання. Це зумовлено багатьма чинниками: статеві-віковими особливостями людини, її особистим досвідом, у тому числі віктимним, впливом ЗМІ тощо.

2. Ставлення соціуму до злочинців доцільно розглядати з позиції декількох рівнів його соціальної організації. Ставлення держави в цілому і громадянського суспільства як монолітного утворення до злочинності й проблем, пов'язаних з її існуванням, відбувається на загальному рівні, на якому вирішенню проблеми рецидивізму відводиться чимало уваги, про що свідчить аналіз української нормативно-правової бази, зокрема, при додержанні основних міжнародних стандартів поведіння із засудженими й особами, які звільнилися з місць позбавлення волі.

3. Інституційний рівень відносин суспільства і правопорушників представлено діяльністю спеціальних соціальних інституцій, які безпосередньо зайняті роботою з ними. При цьому відбувається практичне втілення в життя всіх приписів, проголошених на державному рівні. Його аналіз свідчить про зміни в бік гуманізації в поведженні як зі злочинцями, так і з особами, які звільнилися після відбування покарання. У перебігу дослідження ця думка неодноразово підтверджувалася рецидивістами. Отже, суспільство намагається простягнути руку допомоги, але не кожен готовий допомогти самому собі.

4. Головна проблема у взаємовідносинах суспільства із засудженими особами і звільненими з місць позбавлення волі міститься на індивідуальному рівні виміру цих відносин, на якому відбивається морально-психологічне ставлення пересічних громадян до означених осіб. Воно відрізняється складністю й суперечливістю, оскільки не можна заперечувати проти морального права людей активно осуджувати протиправну поведінку окремих членів суспільства. Тому просте толерантне ставлення звичайних людей до осіб, звільнених після відбування покарання, – це вже відчутний крок на шляху повернення останніх до законослухняного життя.

Список літератури: 1. Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №6. – Ст. 39. 2. Кошинець В. Слово до позбавлених волі // Закон і обов'язок. – 2007. – №8-10. – С. 2. 3. Левочкин В. Международные стандарты содержания заключенных и пенитенциарная система Украины // Система исполнения наказаний в Украине и стандарты Совета Европы: Матер. регион. семинара (26-27 апр. 2000 р.). – Донецк: КП „Східний видавничий дім”, 2000. – С. 41-50. 4. Рущенко П.І. Соціологія злочинності: Монографія. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 370 с. 5. Степанюк А.Х., Яковець І.С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України: Монографія. – Х.: Кроссроуд, 2007. – 184 с. 6. Українське суспільство 1994-2004: Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: НАН, 2004. – 705 с. 7. Хазан Л. Погибли юность и талант в твоих стенах... // Бульвар Гордона. – 2006. – №34(70). – С. 10, 11.

Надійшла до редакції 19.10.2007 р.